

olyan gondolatokat fejez ki, mint más, ezek közösek, de ahogy az alkotó a szavakat kiválogatta, összefűzte, ahogy a hangzást megformálta, az csak az övé. „*A poiétések dolga nem az, hogy azt mondják, amit még senki, hanem hogy úgy szóljanak, ahogy senki a nem poiétések közül*” – ahogy Andromenidés fogalmazza. Műpróza és vers tehát csak a hangzás művészi megformáltsága szempontjából vehető egy kalap alá, de például az igazsághoz való viszonyuk szempontjából nem. Általános felfogás szerint a prózának igaznak kell lennie, a versnek nem. Pausimachos volt csak az, aki a próza esetében sem tartotta szükségesnek, hogy igaz legyen.

Nem mindenki ment el ilyen messzire. A parioni Neoptolemos, tudjuk, a hasznoságot (a tartalmat) éppoly fontosnak tartotta, mint a gyönyörködtetést (a hangzást), s tudjuk, hogy ebben Horatius is, a római költészet egésze is többé-kevésbé követte. De azt is tudjuk, hogy Horatius is, a római költészet egésze is részint a hellénisztikus költészettől, részint a hellénisztikus irodalomtudománytól – már akár közvetlenül, akár Philodémoson keresztül – ezt a rétorikolákban kicsiszolt stíluseszmenyt tanulta, ezt követte, s ezt hagyományozta tovább a változatlan rétorikai kézikönyvekből és változatlan módszerrel tanuló középkornak és tovább, egészen az *original genius*, a zseni kultusáig. Ez azonban – hogy egy formulává lett fordulattal fejezzem be – már egy másik történet.

Horváth Andor

„ÜDVÖT HOZOK ÉS GYŐZELMET HELLÁSZNAK”

Euripidész: „Íphigeneia Auliszban”¹

„...*hallgat a tenger*”

A Trójába tartó görög hajóhad Auliszba érkezik. Útját azonban nem tudja folytatni, mert szélcsend van. Kalkhász, a jós közli a görög vezérekkel, hogy kedvező szél csak akkor támad, ha Agamemnón feláldozza Artemisz istennő oltárán leányát, Íphigeneiát.

A tragédia kétharmad része arról szól, hogyan vergődik, csapong, tétovázik Agamemnón és vele együtt öccse, Meneláosz is e kényszer szorításában. Utóbb csatlakozik hozzájuk a feleség és anya, Klütaimnésztra, valamint a kiszemelt áldozat, Íphigeneia és a színleg neki szánt férj, Akhilleusz is. Mindnyájuk számára az a tét, hogy meg lehet-e menteni a lányt, elkerülhető-e feláldozása Artemisz oltárán. Gyöttrődésüknek a mű utolsó részében maga Íphigeneia vet véget, aki bejelenti: vállalja a halált. Amikor azonban lesújt nyakára a kard, a jelenlévők legnagyobb ámulatára nem ő fekszik holtan a földön, hanem egy szarvas teteme táruul a szemek elé. A lány eltűnt, a görögök pedig csodát emlegetnek.

¹ Fordította Devecseri Gábor.

Agamemnón szemünk láttára háromszor változtat nézetein. A tragédia első jelenetében közli a szolgálával: igaz ugyan, hogy korábban azt üzenete feleségének, hajózzon Íphigeneiával Auliszba, mert a lányt férjhez adják Akhilleuszhoz, most azonban meggondolta magát, és új üzenete úgy szól, ne jöjjenek. Elhatározása mellett kitart Meneláossal szemben is, aki tudomást szerez erről a második üzenetről. De amikor Íphigeneiával együtt Klütaimnésztra a táborba érkezik, és értesül róla, mi vár lányukra, Agamemnón újra úgy viselkedik, mint aki kész feláldozni őt.

Meneláosz előbb keményen, sőt durván szembeszáll a meghátráló Agamemnónnal. Nemsokára azonban ő maga is változtat álláspontján, és azt hangoztatja, hogy a lányt meg kell védelmezni.

Akhilleusz helyzete összetettebb. A történések nélküle zajlanak mindaddig, amíg véletlenül nem találkozik a táborba érkezett Klütaimnésztrával. Tőle értesül arról – ami nem igaz –, hogy ő Íphigeneia jövődöbéli férje, és vele egyidejűleg tudja meg azt is, valójában mit készül tenni lányával a fővezér. Elsősorban sértettnek érzi magát, amiért Agamemnón visszaélt a nevével, de rögtön állást is foglal Íphigeneia mellett, és megfogadja, hogy megakadályozza halálát. Később azonban azzal a hírrel tér vissza, hogy a görögök készek őt magát is megölni, ha nem engedi feláldozni Íphigeneiát. Neki tehát nem a nézete változik meg, hanem a pozíciója. Számára is váratlanul kiderül: olyan erős a lány halálát követelő görög közakarát, hogy lehetetlen sikeresen szembeszállni vele.

E tény láttán változtat viselkedésén Íphigeneia is. Korábban úgy könyörgött életéért, mint aki hisz benne, hogy meglágyítja apja szívét, és így elkerüli a halált. Amikor megérti, hogy a döntés valójában nem is az apján múlik, mintha kicserélték volna, maga szólaltatja meg azokat az érveket, amelyek halálát indokolják.

„...ültünk veszteg, nem volt jó szelünk”

Miért kell Íphigeneiának meghalnia? A mű elején Agamemnón így számol be erről az Öreg szolgálának:

*„S hogy összegyűlt és egybeállt a hadsereg,
Auliszban ültünk veszteg, nem volt jó szelünk.
Kalkhász, a látnok, inti a megszorultakat,
hogy Íphigeneiát, az én nemzetem lányomat,
áldozzák Artemisznak föl, aki itt lakik –
s lesz jó hajózás, rombadöntik Íliont,
ha ezt teszik; s ha nem, nem érnek célt soha.”*
(87–93.)

Meneláosz viszont, amikor a korábbi elhatározását megmászító Agamemnónnal vitázik, azt emeli ki, hogy a fővezér mekkora készséget mutatott, mennyire könnyedén állt rá, hogy a jóslat követelményének megfeleljen:

*„S hogy Kalkhász kimondta, áldozd oltáron fel a lányodat
Artemisznak, s lesz hajózás – mennyire felvidult szived,
mily készséggel ígérted meg; s önként küldtél hírnököt,
azt ne mondd, hogy kényszerítve, asszonyodhoz: küldje ki
hozzánk lányod, mert Akhilleusz – ez volt az ürügy – elveszi.”*
(358–362.)

Ami az egyik pillanatban Agamemnón előadása szerint az istennő parancsa, el nem hárítható kényszer, az Meneláosz értelmezésében legközelebb úgy jelenik meg, mint a fővezér becsvágának következménye. De a két vezérnek ezek a mondatai, noha más-más összefüggések között, ugyanazt az állítást ismétlik: Íphigeneiának meg kell halnia.

Ezzel az állítással szemben rendre három elutasítás fogalmazódik meg.

Klütaimnésztra azt veti férje szemére, hogy elsiette a dolgot, nem kellett volna az istennő parancsát rögtön lányukra vonatkoztatnia:

*„De jog szerint ezt kellett volna mondanod:
»Phrüg földre vágytok szállni, hellén harcosok?
Sors döntse el hát, kinek haljon gyermeke.«
Méltányos így lett volna ez, nem hogy magad
kináld nekik levágatásra lányodat.”*

(1196–1200.)

Más szóval Klütaimnésztra nem azt vitatja, fel kell-e áldozni valakit, csupán az eljárást kifogásolja, Agamemnón elhamarkodott döntését Íphigeneia feláldozására.

Akhilleusz mindenekelőtt azért érzi becsapottnak magát, mert a fővezér az ő megkérdése nélkül hitette el Klütaimnésztrával, hogy leányát feleségül veszi. De különös módon így folytatja: abból, hogy a nevében házasságot ígértek neki, nem az következik, hogy ő megvédelmezi Íphigeneiát. Ebben az esetben őt illeti meg a jog, hogy sorsáról döntsön, akár úgy is, ha nincs más választás, hogy fel kell áldozni:

*„de sértve sértett engem Agamemnón király;
nevem miért nem tőlem kérte kölcsön ő
csalétkül a lánynak? Klütaimnésztra énnekem
ideadta volna, mint vejének, szívesen.
S én² adtam volna a hadnak, ha csak így jutunk
el Ílionba: nem tagadtam volna meg,
hogy ügyük segítsen, együtt szálltunk harcra ki.”*

(961–967.)

Álláspontja azonban rövidesen változik, és bejelenti, hogy minden eszközzel útját állja Íphigeneia feláldozásának.

Korábban ugyanígy, magát az áldozat szükségességét tagadta előbb Agamemnón, majd Meneláosz is.

Az első jelenetben Agamemnón elmeséli a korábban történeteket, majd hozzáteszi:

*„De látva már,
mily rossz ez, újra írtam, s jóvátettem itt
ez új levélben, mit homályos éjszaka
feloldtam s összefűztem, mint láthattad, agg.”*

(107–110.)

² Kiemelés az eredetiben. – H. A.

Meneláossal folytatott vitájában élesebben fogalmaz: nem egyszerűen visszavonja korábbi döntését, hanem még a gondolatát is elveti annak, hogy leányát fel kellene áldozni:

*„Én a gyermekem megölni nem fogom: törvénytelen
nem segítek téged abban, hogy rossz nődért bosszút állj,
s engem olvasszanak könnyel éjszakák s nappalok,
mert nemzetem sarjam ellen azt teszem, mi jogtalan.”*
(396–399.)

Szavai magát az áldozati halál jogosságát tagadják: Agamemnón kétségbe vonja, hogy a trójai háború ügye emberáldozatot követelhet.

Meneláosz ezzel a nézettel azonosul, amikor második dialógusuk során ő is feladja korábbi keménységét, és szinte önmegtagadó módon letesz nemcsak unokahúga feláldozásáról, hanem arról is, aminek abból következnie kell, a trójaiak fölötti győzelemről és felesége visszaszerzéséről:

*„Mikor szemedből hullni láttam könnyedet,
megszántalak, s könnyeztem én is válaszul,
s előbbi szómtól íme visszalépek én,
nem ellenséged: ott állok már, hol te is;
s hogy meg ne öld a lányod, arra intelek;
ne az én javam nézd. Mert jogos sosem lehet,
hogy míg te nyögsz, a sorsom édesebb legyen...”*
(477–483.)

„...mi nékem balsors, Hellásznak teher”

Miért kell ezek után Íphigeneiának mégis vállalnia a halált? Miért éppen akkor hozza meg ezt a döntést, amikor a szereplőkről rendre kiderül, hogy meg akarják menteni az életét, vagy készek őt egyenesen fegyverrel megvédelmezni?

A *sorsdöntő* fordulat pillanata: Akhilleusz azzal a hírrel érkezik, hogy a tábor követeli Íphigeneia halálát, s ő nemcsak megállítani nem tudja a harcosokat, de maga is életveszélybe kerül, ha ezzel próbálkozik. Mégsem tesz le arról, mondja, hogy megküzdjön velük, és menteni próbálja Íphigeneia életét – ám Íphigeneia ekkor Akhilleusz beszámolója hallatán váratlanul bejelenti, hogy vállalja a halált:

*„Hallgassatok rám, anyám:
hitvesedre haragudnod, látom én, hogy hasztalan;
azt, mi ügyis győzhetetlen, már legyőzniünk nem lehet.”*
(1368–1370.)

Mit árul el ez a fordulat, és mennyire változtat a történet eddigi perspektíváján? Íphigeneia választása két tekintetben helyezi új megvilágításba a történeteket. Először azt illetően módosítja a nézőpontot, hogy ki dönti el, legyen-e emberáldozat. Másodsorú új választ kínál arra a kérdésre is, miért kell Íphigeneiának meghalnia.

Kezdjük ez utóbbival. A mű első felében Agamemnón és Meneláosz vitája két hadvezér szópárbaja ugyan, de viselkedésükben és szavaikban túlteng a személyes érin-

tettség. Agamemnón csapongó kedélye nem annyira egy hadsereg fővezérére, mint inkább gyötrődő apára vall. A jóslat tudomásulvétele után előbb megtagadja, hogy kövesse annak szavát („*táborunk feloszlatom, / mert lányomat megölni nem hagyom soha*”) (95–96.), majd enged testvére rábeszélésének, és az ismert ürüggyel a táborba hívhatja feleségét és leányát. Amikor ezt a döntését visszavonja, Meneláosz kifejezetten személyében támadja: arról beszél, hogy ő akart mindenáron „*hadunk vezére*” (337.) lenni, ő szenvedett legjobban amiatt, hogy a sereg Auliszban vesztegel, s Kalkhász jóslatát hallva „*felvidult szíve*”, és „*önként küld(ött)*” lányáért hírnököt (359–360.). E szóváltásban a hadművelet kimenetele, a trójai háború sikere olyan színben tűnik fel, mint ami a vezérek ügye, amolyan családi vállalkozás: dühében Agamemnón durva szavakkal veti testvére szemére, hogy csak saját magát okolhatja, ha nem tudott vigyázni feleségére („*Mit áhítsz? Tiszta nászágy kellene? / Én nem adhatom neked: volt! Bánni nem tudtál vele*”) (382–383.), később pedig a jobb belátásra tért Meneláosz maga is úgy beszél viszállyukról, mint aminek a családban kell eldőlnie, s ha minden rájuk szabadult rossz kútfeje az elrabolt feleség, inkább róla mond le, semmint elvesztse édestestvérét:

„*Mit is kívánok? Hát más nőt nem kaphatok
kedvem szerint, ha házasodni hajt a vágy?
Fivért vesztsek el, kit éppen nem szabad,
s Helenét kapjam helyette, hitványt jó helyett?*”
(485–488.)

Amikor Akhilleusz hírül adja a tábor megváltozott közhangulatát, az annak jele, hogy immár a katonák követelik Íphigeneia halálát, és akaratuknak senki sem állhat ellen. A kényszerítő akarat forrásának ez az elmozdulása annyit tesz, hogy a vezérek helyett ebben a főbenjáró kérdésben most már a harcosok döntenek. De fenntartható-e még ezek után a drámai történet kezdeti axiómája, mármint az istennőtől származó jóslat, amely Íphigeneia feláldozását parancsolja?

A magát feláldozni kész Íphigeneia látszólag a tábor túlerejének és kényszerének enged. Beszédéből azonban nem az erőszak előtti meghajlás csendül ki, szavai szabad elhatározást sugallnak, és a haza iránti felelősség érzése diktálja őket:

„*Most a nagy Hellász egészen csak reám néz: rajtam áll,
útrakelnek-é hajóink, porbahull-e Phrügia,
és hogy asszonyainkat eztán barbár ne rabolja el,
boldog hellén otthonunkból, ha egyszer már meglakolt
szégyenért Helenének, akit Parisz elrabolt.*”
(1378–1382.)

Íphigeneia vállalja sorsát, alárendeli személyét a görögség ügyének, de az önfeláldozásban egyúttal a jövőendő hírnév és megdicsőülés biztosítékát is látja:

„*Ezt, ha meghalok, kivívom mind – s ezért a hírnevem,
mint azé, ki megmentette Hellászt, boldog s nagy marad.*”
(1383–1384.)

Emlegeti ugyan az istennő parancsát („*És ha Artemisz kívánja áldozatnak testemet, / én, halandó lány, az istennőnek álljak ellene?*”) (1395–1396.), ám elhatározását egyértelműen politikai gesztusként indokolja, amelynek mozgatója a görög öntudat, a görög szabadság és a görög nagyság:

*„Hellén hazámnak áldozom fel testemet.
Öljetek meg, s Trója vesszen. Ez lesz majd emlékjelem
hosszan-élő, és a nászom, sarjadékom, hírnevem.
Hellén légyen úr a barbár fölött, nem hellén fölött
a barbár; anyám: mivelhogy szolganép az, s ez szabad.”*
(1397–1401.)

A sorsdöntő fordulat órájában átfogalmazódik a görögök Trója elleni háborújának célja. Az, ami a hitvesi becsületében sértett király bosszúhadjáratainak indult, átváltozik a civilizált görögség harcává a barbárok ellen. Ez az átminősülés Íphigeneia műve: önfeláldozásra szántan tulajdon ártatlanságával szenteli meg a most már – feltehetően – akadálytalan hadjáratot.

A módosult perspektívában mozgásba lendül Artemisz istennő alakja is.

„...egész Hellaszé vagyok!”

Ő üzent a látnokon keresztül: ahhoz, hogy a hajóhad folytassa útját, Íphigeneiának meg kell halnia. Kalkhász a tragédia néma szereplője: egyszer sem szólal meg közvetlenül a drámai történet folyamán. Holott két ízben is fontos szereplő. Ő közvetíti az áldozatra vonatkozó parancsot a mű elején. És ő vezeti az áldozati oltárhoz Íphigeneiát a mű befejező részében, ő az, aki lesújt rá kardjával, hogy végbemenjen az áldozat művelete. Ami ezután történik, arra emberrel ésszel nincs magyarázat, ezért a tragédia is így nevezi: csoda. A földön egy szarvas teteme fekszik: az önfeláldozó szűz nem halt meg, hanem nyomtalanul eltűnt.

Ha Artemisz megmentette Íphigeneia életét, az azt jelenti, hogy nem kívánta a halálát. Ez a feltevés két irányban gondolható tovább. Noha üzenete úgy szólt, hogy a lányt fel kell áldozni, ő eleve tudta, hogy Íphigeneiára végül nem vár halál. De az is lehet, hogy az istennő nem üzent semmit. Kalkhász jóslata a görög vezérek titkos akaratát fejezte ki: bármely áldozatra hajlandók azért, hogy a hajóhad folytathassa útját. Sem Agamemnón, sem Meneláosz nem tartja túl nagy árnak még Íphigeneia feláldozását sem e cél érdekében. Agamemnón és Meneláosz egymásra szórt szidalmi azt leplezik le, hogy ez az akarat éppoly titkos, amilyen szennyes: ki-ki fel is fedezi ezt a *másikban*, de nem saját magában. Ám mert titkos és szennyes, egyúttal büntudattól is terhes ez az akarat, ezért mindkét vezér visszavonja a józanság percében, amikor önmagába lát. Tétovázásuk és csapongásuk nagy erővel irányítja a figyelmet arra a kérdésre: Megér-e a háború sikere bármekkora áldozatot?

A hadba vonuló katonák válasza kategorikus igen. Íphigeneiának meg kell halnia, ha egyszer útjuk folytatásának ez a feltétele.

Íphigeneia válasza racionalizálja az áldozatiságot: a vállalt sorsnak értelme van, ha elfogadott célnak rendelik alá. Szabad választásában elkülönül egymástól kényszer és erőszak: áldozatát a kényszerűség körülményei indokolják, de ő nem erőszak hatására, nem tehetetlenül és kiszolgáltatottan vállalja magára. Így lesz áldozata egyszerre halál és élet, elmúlás és megdicsőülés: „*nászom, sarjadékom, hírnevem.*” (1399.)

Ha a történések legfőbb irányítója mégis Artemisz, akkor válasza: igazolás és visszavonás. A nézőkhöz hasonlóan Íphigeneia is azt gondolja, hogy az istennő parancsára kell meghalnia („*És ha Artemisz kívánja áldozatnak testemet*”) (1395.), ám végül mindenkinek be kell látnia, hogy szintén az istennő akaratából *nem* lett osztatlyrésze a halál. Artemisz beéri az áldozat vállalásával, nem akarja az áldozatra kiszemelt tényleges halálát. Az üzenet értelme kettős. Egyfelől benne foglaltatik a háború követelte áldozat igénye. Aki háborút akar, annak a vele járó áldozatot is akarnia kell. Másrészt hangot kap benne a figyelmeztetés is: az áldozatvállalás nem lehet határtalan. Az ártatlan szüzet *nem kell* a háború oltárán feláldozni.

Íphigeneia áldozatra ítéltetése a legteljesebben ésszerűtlen és értelmetlen. Az emberek haboznak ugyan ekként elfogadni, de végső soron vállalják. Ez történik akkor, ha az emberek csak arra vannak tekintettel, hogy a háború külön világ, sikeréhez bizonyos feltételeknek akkor is teljesülniük kell, ha azok rendes körülmények között elfogadhatatlanok.

Íphigeneia megmenekülése emberi ésszel már-már felfoghatatlan. Ez az irracionális viszont arra mutat rá, hogy az emberek nem téveszthetik szem elől: nem a világ van a háborúban, hanem a háború a világban. Amikor az emberek kimozdulnak a békeidők rendjéből, óhatatlanul eltérő kényszerűségeknek rendelik alá életüket, de ezzel még nem töröltetett el az értékek korábbi rendje. Mondhatják ugyan, hogy istentől származó parancsot teljesítenek egy szűz feláldozásával, de az istennő nem igazolja ezt a meggyőződésüket. A görög világba nem fér bele a szűz halála. Nem azért, mert a hadra kelt sereg nem tudná feláldozni, hanem azért, mert a görögök istenei ezt nem engedik meg.

Az istennő és a szűz párosa mintegy magasabb nézőpontból reflektál a háború mi-benlétére. A két vezér is utal futólag arra, hogy a háború indítéka a görögök becsületének helyreállítása. Összefüggően azonban Íphigeneia fogalmazza meg, hogy a háború nem indulatok diktálta bosszúhadjárat, hanem a görög értékvilág védelmezése és diadalra juttatása. Ám ez az értékvilág nem kíván és nem tűr bármilyen erőszakot és bármilyen áldozatot. Akhilleusznak nem kell érette meghalnia, mondja Íphigeneia, „*Mert egyetlen férfi méltóbb élni, mint nő tízezer*” (1394.). Ha ez az állítás igaz, nemcsak azt szólaltatja meg, mennyire viszonylagos az ő életáldozatának értéke, hanem azt is, hogy a férfiak halála mennyire nem magától értetődő következménye a háborúnak. Arról beszél ez a mondat: ha az ő élete ennyire keveset ér, hogyan kezdődhetne úgy ez a háború, hogy Akhilleuszt, aki az ő védelmére kel, fegyvertársai megölik? Vajon folytathatnák a görögök akkor e háborút azzal a céllal, hogy:

*„Hellén légyen úr a barbár fölött, nem hellén fölött
a barbár; anyám: mivelhogy szolganép az, s ez szabad”
(1400–1401.)*

– miként beszéde végén mondja?

Ez a nép viszont akkor szabad, ha ő önként vállalja érte az áldozatot, amelyről – éppen mert vállalása szabad elhatározás, nem pedig erőszak eredménye – bebizonyosodik, hogy fölösleges, pontosabban *megengedhetetlen*. Íphigeneia azért tudja oly természetes egyértelműséggel definiálni ellenség és barbárság szinonim viszonyát, mert a szabadság fogalmához rendeli hozzá a görögség értékét, nem pedig fordítva.

„...*asztán meghoszorúzta a zsenge leányt*”

Kalkhász: látnok, jóspap. Hozzá még, úgy lehet, bűvész is, meg játékmester, színpadi rendező. Előadja a vezéreknek – mindössze hárman vannak, akiket beavat a titokba: Agamemnón, Meneláosz és Odüsszeusz – mit vár tőlük Artemisz, hogy a hajóhad folytathassa útját.

Azután figyel és vár. Látja, hogy a vezérek hajlanak a szavára, de azt is látja, hogy tétovák, bizonytalanok, aggályaik vannak. A személyes megfontolások veszélybe sodorják a háború ügyét, amely szükségképpen elvont és személytelen vállalkozás, a szó szoros értelmében *embertelen*. Ha a vezérek nem akarnak mindenáron háborút, akkor nem is lesz sikeres hadjárat. Amikor már teljes a felfordulás – maga Akhilleusz is belekeveredik ebbe a családi rendbontásba – akkor felvonultatja a vezérek ellen a harcosokat. Ők háborúzni akarnak, és készek minden akadályt félresöpörni. Láttukra maga Íphigeneia is megérti, hogy mi az ő kényszerű kötelessége. Kalkhásznak most már könnyű dolga van: működésbe hozza az előkészített masinériát, s a katonák csupán annyit látnak, hogy a szűz eltűnt, áldozatként egy szarvas teteme hever a földön.

Kalkhásznak nincs szüksége a szűz halálára. Ő csak azt kívánja elérni, hogy a vezérek és a harcosok ugyanolyan elszántsággal akarják a háborút. Teljesen mindegy, hogy a vezérek akarják-e feláldozni a lányt, anélkül, hogy a tábor ismerné az ügy részleteit, vagy a harcosok kényszerítik a vonakodó vezéreket, hogy megtegyék – a lényeg az, hogy vállalják végre *közösen* a háborút.

Kalkhász alakján keresztül a drámai történet két szintjére nyílik rálátás. Az egyik szinten a távoli múlt héroszai mozognak, istenek gyermekei és unokái, akiknek lépteit bátorító vagy gáncsoló szavakkal istenek kísérik. Közöttük Kalkhász sem lehet más, mint az istenek üzenetének tolmácsolója, a halhatatlanok akaratának végrehajtója.

Magunk elé képzelhetjük azonban olyan jóspapként is, aki szabadon, saját belátása szerint bánik a hagyománnyal. Nem közvetítő az istenek és az emberek világa között, hanem ez utóbbiak szellemi vezére. Nem sokat számít, mennyire hisz az istenekben, akik már régóta nem járnak-kelnek az emberek között, ennél ugyanis sokkalta fontosabb, hogy tud még alapozni az emberek hitére, amikor befolyásolja gondolkodásukat, és irányítja cselekedeteiket. Tudja, hogy attól még nem támad szél, ha az emberek áldozatot mutatnak be az istennőnek, de azt is tudja, hogy amikor az emberek nagyon erősen el akarnak jutni valahová, ez előbb vagy utóbb sikerül is nekik.

Drámai történet, amelynek egy istennő akarata szabja meg mind a kezdetét, mind a befejezését, anélkül, hogy ezt az istennőt egyszer is látnánk megjelenni a színen, vagy legalább szó szerint hallanánk a tőle származó üzenetet – mi más ez, ha nem az istennő személyének allegorizációja? Tőle származtatják-e vagy neki tulajdonítják titkos gondolataikat – az emberek így vagy úgy az ő nevéhez kapcsolják azt, amit tőle teljesen függetlenül gondolnak és cselekszenek.

Kalkhász előbb belopja az emberek elméjébe Íphigeneia szükséges halálát, majd elevenen kilopja őt a világból – noha a színen ez zajlik, valójában a történetnek ez csupán a visszája vagy a háttere, mert az igazi történet arról szól, hogy a görögök akkor állnak készen a háborúra, amikor egyöntetű elszántságuk nem ismer lehetetlent.

Áldozat

A gyermeke feláldozásával próbára tett apa: Agamemnón és Ábrahám története közeli rokonságot mutat.

A motívum legfontosabb közös vonása: a tényleges feláldozás végül elmarad, az isten(nő) nem akarja a kiszemelt gyermek halálát.³

A motívum legfontosabb eltérő vonása: az isten(nő)-apa-áldozat viszony sajátos szerkezete.

Az Agamemnónnak adott utasítás kényszerítő ereje a körülményekből fakad. Fel-tételként hangzik el: akkor szűnik meg a szélcsend, ha a fővezér feláldozza leányát. Olyan ez, mint egy alku, noha gyötrelmes, szívszaggató alku. Emiatt fejeződik ki benne szabadság és kényszer kínzó alternatívája. Agamemnón megteheti, hogy nem teljesíti a parancsot, de akkor fővezérként szégyent vall, és megbukik. Ennélfogva a ki-hívás nem hitének szól: érdekeit állítja szembe erkölcsi-személyes énjével. A király vá-lasztása e kettős kényszer alatt áll.

Ezzel szemben Ábrahám nincs semmiféle ésszerűen kezelhető alkupozícióban. A ne-ki címzett felszólítás kizárólag hite erejének szól. Az egyedüli, amit Istene kér tőle: bi-zonyítsa be, hogy kész bármit megtenni hitéért, kész akár szeretett fiát is feláldozni érte. Hitnek és rokoni szeretetnek ez az ellentéte feloldhatatlan: ha a hívő ember szá-mára Isten előbbre való, mint tulajdon gyermeke, az azt mutatja, hogy a hit abszolú-tumához mérten a világon minden más viszonylagos. De mert Izsáknak nem kell vé-gül meghalnia, Ábrahám megérti, hogy az ő Istene azt várja tőle: legyen mindig kész bármit megtenni érte, mert a hit éppen ez a feltétel nélküli készen-lét. Ábrahámnak úgy kell élnie, hogy egész életét áthatja a gondolat: hitéért, ha kell, mindent feláldoz.

Ábrahám nem kényszernek enged, hanem a hit szavának, amely elég erős benne ahhoz, hogy felfüggeszse az apai szeretetet. Izsák megmenekül, és ezzel igazolódik előtte: helyesen tette, hogy hitére hallgatott. Ám ha a lesújtó kéz fia életét oltja ki az áldozati oltáron, Ábrahám akkor is megerősödött volna hitében, mert azt érezte vol-na, hogy mivel megtette, amit Isten várt tőle, személye kedves lett előtte. A hit termé-szetéhez tartozik, hogy – ha valóban erős – nem okozhat csalódást vagy megbánást, mert *minden* megpróbáltatás csak tovább erősíti, ahelyett, hogy gyengítene.

Agamemnón olyan kényszerrel találja magát szembe, amely szabadságának korlátot szab. Az ő próbatételében is szerepe van a hitnek, de neki nem azt kell bizonyítania, mennyire tud engedelmeskedni a körülményektől függetlenül bármely isteni parancs-nak. Neki azt kell megmutatnia: ha isteni segítségre számít, annak fejében kész-e meg-hozni a kért áldozatot.

Agamemnón úgy mozog a világban, mint akit erők vesznek körül: istenek, termé-szeti elemek, szellemek, maga a végzet. Bármely isten – bármely erő – lehet barátsá-gos vagy ellenséges. Neki akkor van szüksége isteni segítségre, ha ellenséges erővel kell megküzdenie. Minden sikernek az a feltétele, hogy a szemben álló erők maguk-

³ Iserünk olyan kommentárt, amely szerint képtelenség, hogy ez az állítás Ábrahám Istenére is vonatkoz-tatható. André LaCoque írja: „Mielőtt más, az Aqedáról élesebb bírálatot nyújtó midrási elmélkedések felé fordul-nánk, említsük meg, hogy amikor a modern zsidó tanulmányok a hagyományos értelmezés útját kívánják folytatni, nem meggyőzőbbek ókori elődeiknél. Ha elfogadjuk J. H. Gumbriemer rabbi értelmezését, a Genesis 22 azt mutatja, hogy Isten nem követeli a gyermekáldozatot. Úgy látom azonban, hogy ennek az ad absurdo bizonyításnak az alapján Istennek más történetek szerint bálványimádás vagy házasságtörés elkövetésére is buzdítania kellene, hogy bizonyítsa: e bűnök el-ítélendők. Micsoda szabbatianizmus!” L. „Ne ölj”. In: Ricoeur, Paul–LaCoque, André: BIBLIAI GONDOLKODÁS. Eu-rópa, 2003. 174. Jomagam ezt az érvelést ingatagnak érzem. Isten nem buzdítja semmire Ábrahámot, ha-nem próbára teszi hitét. Nem akármivel teszi próbára, mivel az volna *abszurd* eljárás, hanem azzal, amit a világ a legnehezebb megtennie.

nál nagyobb erővel találkozzanak. A szelek erejét – mármint azt, hogy most éppen mozdulatlanok – egyedül Artemisz tudja legyőzni. A király nem az istennő kegyét vagy rokonszenvét kívánja megszerezni, hanem a támogatását. Ennélfogva ő szabadabb és ártatlanabb, mint Ábrahám: maga is tudja, mások előtt sem titok, hogy megtagadhatja a parancsot. Ám azt is érzi, s vele együtt látja mindenki: kényszernek enged, ha teljesíti. Ő határoz, tehát felelős azért, amit tesz, de azok módjára, akik bizonyos körülmények szorításában saját akarata ellenére sem tehetnek mást. Hanem ha már megtette, amit kell, igazolást és magyarázatot találhat ugyan, de vigaszt és nyugalmat soha. Agamemnón nem menekülhet, nem vonulhat vissza a hitébe, amely mindent igazol, és mindent felold.

Ezért annyira mozgalmas Euripidész tragédiája. Nincs benne egyetlen biztonságos menedék, támpont, állapot. Szereplők, erők, ítéletek folyvást helyet cserélnek, a korábbi ellentétébe mennek át. A tér, amelyben mozognak, meglehetősen tágas, de be van kerítve. Agamemnón mondhatja azt, hogy nem teljesíti a parancsot, nem áldozza fel Íphigeneiát. Nem fenyegeti emiatt sem megtorlás, sem büntetés, mindössze elmarad az áhított támogatás. Szabad tehát, de csupán passzív, negatív formában: szabadságában áll valamit nem megtenni. Ő azonban aktív, pozitív formában akar szabad lenni, úgy, ahogyan cselekvő emberhez illik, akinek akarata nem ütközik akadályba. Ez a szabadság viszont túlnő saját léte szűkebb körén – az istenek szabják meg teljesülésének feltételeit. E feltételek pedig lehetnek rendkívül kemények is, ami arra vall, hogy a cselekvés szabadságáért olykor nagyon nagy árat kell fizetni.

Agamemnón, Meneláosz, Akhilleusz, noha cselekvő hősök, visszaborzadnak attól, hogy hasonló terhet a lelkükre vegyenek. Egyedül Odüsszeusz bizonyul elég keménynek ehhez. Nem látjuk, nem halljuk őt, de tudjuk, ő az, aki fellázította a tábort. És jönnek az ádázul elszánt katonák – ők már nem mérlegelnek és nem tétováznak, mivel számukra az egész ügy azzá az elvégzendő műveletté tárgyasult, aminek neve háború.

(Zárójelben jegyzem meg, mert arról szólok, ami nincs a tragédiában: feltűnő, hogy a költő nem szólaltatja meg a katonákat, jóllehet fölöttébb hatásos beszédet intézhetne nekikben valaki Agamemnónhoz. Nem nehéz kitalálnunk szavait. Elmondaná neki, hogy ő most nem apa, hanem a görög sereg fővezére, s egyedül eszerint kell gondolkodnia és cselekednie, márpedig ő harcoshoz méltatlanul tehetetlen. Elmondaná, hogy megelégtették tétováságát, s most már kezükbe veszik a dolgok irányítását, hiszen minden semmittevással töltött nap rontja a sikeres hadjárat esélyét, ezért sürgősen véget kell vetni a kényszerű tétlenségnek. Erre a beszédre azért nincs szükség a műben, mert teljesen elegendő a tábor fenyegető fellépésének híre. Az erők most már nem Agamemnónra hatnak, hanem Íphigeneiára. A lány sorsát nem apja dönti el, de nem is a katonák, hanem a felőlük áradó kényszer.)

Íphigeneia leveszi apja válláról a döntés terhét, a katonák válláról pedig az erőszakét. Ha Artemisz azt szabta feltételül a háború sikeréhez, hogy őt feláldozzák, akkor neki meg kell halnia. Az esemény kényszerű, de nem szabad erőszakkal végbemennie. Aki erőszaknak esik áldozatul, az néma és kiszolgáltatott, Íphigeneia viszont nem lehet az. Ő szabad, és meg is szólal, mert el kell mondania, hogy saját elhatározásából megy a halálba, vagyis nem elszenvedi, hanem vállalja végzetét. Akarja azt, amit Artemisz akar – ő maga lesz Artemisz akarata.

Az apáról az áldozatra szálló kényszer: ez további eltérés Ábrahám történetétől. Íphigeneiának nem a hit próbáját kell kiállnia, hanem elfogadnia végzetét. Nem Artemisznak ajánlja halálát – a görögökért hoz áldozatot. Ily módon nem tárgya Artemisz akaratának, hanem alanya.

Akárcsak a harcosok viselkedése, Íphigeneia beszéde is eltekint a háború személyes vonatkozásaitól: szót sem ejt Helené hűtlenségéről, Menelaosz megcsúfolásáról. Ő azonban – a katonáktól eltérően – nem tárgyasult műveletként kezeli, hanem magasztos voltában látatja a háborút. Azért a háborúért vállalja a halált, amelyben az eszményi görögség készül megküzdeni ellenségével.

A vállalt áldozattal Íphigeneia nem lezár, hanem elindít egy történetet, a látomásában életre kelő görögség történetét, amely fölött két kérdés lebeg.

Lehet-e dicstelen az a háború, amelyért egy szűz késznek bizonyul életét adni?

Szabad-e, hogy nemtelen legyen az a háború, amelynek nyitánya Íphigeneia önkéntes halálraszántsága?

Nem szónoki kérdések ezek. Címzettjük a hadviselő görögség. A régvolt hősök görögsége éppúgy, mint ez a mostani, amely megtölti a körszínház nézőterét.

„...a te fejed, szépfürtü lány”

Szűz királylány és szűz istennő: Íphigeneia és Artemisz.

Áldozatra szánt királylány és elrabolt királyfeleség: Íphigeneia és Helené.

Három nőalak jelöli ki a tragédia mitikus kiterjedését. Hasonlóságuk és ellentétük mozgatja a történéseket.

A szűz istennő halálra szánja, de a haláltól végül megmenti a szűz királylányt. Íphigeneiának Helené szökése *miatt* kellene meghalnia, ám a görög hajóhad végül anélkül folytathatja útját, hogy az ő vére öntöznék az áldozati oltárt. Íphigeneia nem lett a Helené hűtlensége kiváltotta hadjárat áldozata, ellenkezőleg, ő lendíti előre az elcsábított feleség kiváltotta bosszút.

Noha neve épp csak elhangzik néhányszor, a történet baljós fenyegetése egyre inkább Helené felé fordul, sötét árnyéka pedig azokra vetül, akik őt országukba óvatlanul befogadták: a trójaiakra.

Íphigeneia történetében az tárul fel a nézők előtt, hogyan enged Artemisz szabad utat a hűtlen feleség új családjára-népére kiszabott büntetésnek. Ennek azért kell így történnie, mert Helené személyében a rontás szelleme vert tanyát Trójában.

Kétféle szerelem van – éneklí a Kar – mivel

*„iker a nyíl, mit feszít arany-
fürtü Erósz, a Khariszoké:
egyik a jóssal suhanó,
másik a végzettel röpiülő.”*

(548–551.)

A Kar öt alkalommal adja elő terjedelmes dalban mindazt, ami a nézők szeme látára zajló események előzménye, kerete és következménye. Először seregszemlét tart, felsorolja a Trója ellen hadra kelt görög harcosokat (164–302.). Másodszor előadja és kommentálja az ellentét eredetét: Parisz ítéletét s az így szerzett jutalmat, Helené elhódítását, továbbá azt, hogyan „Szült a viszály viszályt” (543–606.). Harmadszor Trója jelenik meg látomásában, s mintegy előrevetíti a történendőket: a görög hadak megérkezését a város falai alá, az ostromlottakra váró szenvedést (751–800.). Negyedszer Péleusz és Thetisz lakodalmára emlékezik, szól a házasságukból született Akhilleuszról, majd a halálra készülő Íphigeneiát siratja (1036–1097.). Végül ötödször dicsőíti a halálba induló királylányt, és Artemiszhoz fohászkodik: vezesse győzelemre a görögöket (1510–1531.).

Nők keretezte, sőt, hellyel-közzel nők irányította férfivilág – ilyennek látszik közelebről az ÍPHIGENEIA AULISZBAN. A fenti háromhoz társul negyedikként Klütaimnésztra: erős, kemény egyénisége ebben a műben nincs nagy hatással az események alakulására, de mintegy előlegezi a későbbi fejleményeket.⁴ És persze felbukkan a két leánytestvér – Helené és Klütaimnésztra – anyja, Léda. A trójai nőkre váró szenvedést megszóllató Kar szájából halljuk:

*„Temiattad, magasnyaku hattyu lánya; ha
nemcsak regebeli hű,
hogy anyádat, Lédát,
szárnyasalakuan
ölelte Zeus, alakot cserélt...”*

(793–797.)

Ha mélyebben beletekintünk, szinte örvényleni kezd a mítosz Léda alakja körül. Neve ugyanis feltehetően ’nő’-t vagy ’asszony’-t jelent – írja Kerényi Károly –, s alighanem „egy régibb, még görögség előtti világból hozta magával”.⁵ De akit jelöl, valójában nem más, mint a később Nemeszisz néven ismert sorsistennő. Az ILLÁSZ előzményének tekintett, töredékesen fennmaradt KYPRIA szövegében ő az, akit a szerelmes Zeus üldözőbe vesz, s aki elől alakját változtatva menekül szárazon és vízen, míg végül a hatytíyúvá változott isten a levegőben magáévá nem teszi a lúd alakjában menekültöt.⁶

A mitológiai hagyomány egyik változata szerint Helené annak a Nemeszisznek a leánya, akinek eszméje mindenekelőtt azt fejezi ki, hogy „*nincs sérelem a világon, amely ne állna bosszút magáért*”.⁷ A Nemeszisz szülte Helené: a világra szabadult sérelem és bosszú.

De Nemeszisznek köze van Artemiszhoz is, aki egyfelől áld, véd és üdvöt ad, másfelől gyilkol és pusztít (névének jelentése ’mészárló’). Az archaikus kor elmúltával anyai vonásai fokozatosan háttérbe szorulnak, így lesz belőle vadászó szűz, de megmarad női jellege: védelmezi az asszonyokat, akik hozzá fordulnak megpróbáltatásaikban, segít a szüléseknél, ő adja minden létezőnek a fényt és az életet. Neki hódolnak továbbá a hajósok és a halászok, ő védi a kikötőket, partokat és szigeteket, az ő védelme alatt áll a kivonulás és a hazatérés.⁸

Nemeszisz, Aphrodité, Artemisz: a három istennő rokona egymásnak – írja Kerényi. Némelyik görög városban közös templomuk volt. Nemeszisz egyik híres szobrát a hagyomány szerint alkotója „*eredetileg Aphroditévé faragta... s csak később nevezte el Nemesisnek*”. Az istennő „*mintha leánya, Helena rokon lényege világítaná át, annyira aphroditéi*. [...] *Másrészt éppen Helenának vannak artemisi vonásai*. [...] *Az ODYSSEIA még anyakirálynő korában sem Aphroditéhez vagy Hérához hasonlítja, hanem Artemishez. Ennyiben Helena mintha anyjának, Zeus ellenálló menyasszonyának tükrözné vonásait. Nemesis alakja ugyanolyan feltűnően érintkezik Artemiséval, mint Aphroditéével. Ez az érintkezés további, döntő bizonyítéka ős női természetének*”.⁹

⁴ Noha nyilvánvaló, hogy miután Íphigeneia megmenekült, Euripidész Klütaimnésztrája nem ölheti meg a hazatérő Agamemnónt azzal az indokkal, hogy feláldozta leányát.

⁵ „Helena születése”. In: Kerényi Károly: HALHATATLANSÁG ÉS APOLLÓN-VALLÁS. ÓKORTUDOMÁNYI TANULMÁNYOK 1918–1943. Magvető, 1984. 421.

⁶ I. m. 413.

⁷ I. m. 417.

⁸ „Artemis”. In: ÓKORI LEXIKON. Szerkesztette Pecz Vilmos. Franklin Társulat, 1902. I./1. 245.

⁹ Kerényi: i. m. 419.

A tragédiában ez a mitológiai háttér inkább emlék és konvenció, semmint hatékony erő. Az első jelenetben Agamemnón összefoglalása az előzményekről a három nővér képével indul:

„A Thesziosz-lány Léda szült három szüzet,
Phoibét s Klütaimnésztrát, ki most a hitvesem,
és Helenét...”

(49–51.)

– a továbbiakban pedig előadja ez utóbbi férjhezmenetelének és elcsábításának történetét. „Zeusz-leány Helené” – mondja a Kar (781.), „Tündareósz lánya, Klütaimnésztra” – szólítja meg a királynét a Hírnök (1532.), de eredetük és sorsuk részleteit hiába keressük a szövegben.¹⁰ Nem esik szó arról sem, hogy amikor Tündareósz áldozatot mutatott be az isteneknek leánya lakodalma alkalmából, megfélekedett Aphroditéről, az istennő pedig bosszúból házastársi hűtlenségre ítélte leányait. Egybehangzóan a két-féle szerelemről mondott, fentebb már idézett szavakkal (550–551.), Agamemnón tisztára e világi-emberi eseményként beszéli el Helené hűtlenségét:

„S ez [Helené] kiszemelte – bár ne tette volna soha! –
Meneláoszt. Majd jött Phrügiából az, ki – mint
a nép regéli – istennők között ítél,
Spártába; volt virággal ékes köntöse,
aranybelepte, barbár dísszel csillogó,
s vágyn a vágyn, elragadta Helenét...”

(70–75.)

Így azután annak ellenére, hogy viszonylag gyakran történik hivatkozás a „sors”-ra,¹¹ a színen mindenekelőtt *politikai dráma* játszódik le. A hatalom drámája, amely háborút visel, vagyis magára veszi az erőszak terhét.

A görög hadsereg még úton van, még csak készülődik, hogy megütközzék a trójaiakkal. A harcosoknak ott, Trója falai alatt kell majd megmutatniuk, mekkora bennük az elszántság, hogy legyőzzék az ellenfelet. Priamosz népére iszonyú szenvedés vár, s a Kar éneke nem is hallgat erről:

„Phrügia várát, Pergamosz
nagy kőtornyait Árész
körbekeríti gyilkosan,
torkokat elszel, elüti
főket, s lerontja Trója
várát, hogy a földre dől,
sokkönnyűvé szüzeket tesz,
s hitvesét Priamosznak.”

(773–780.)

¹⁰ Nővérek ugyan, de a mitológiai hagyomány szerint úgy, hogy Lédával egyazon éjjel hált férje, Tündareósz és Zeusz. Lédának mindkettejüktől gyermekei születtek: Zeusztól Helené és Pollux, Tündareósztól Kasztór és Klütaimnésztra. ÓKORI LEXIKON, II./2. 1115.

¹¹ Különösen a tragédia első felében, a 426–464. közötti sorokban.

Az erőszakra azonban belsőleg is fel kell készülni, vállalni azt, hogy aki halált oszt, annak elsőként saját magának kell szembenéznie vele. Egy kemény szívű harcosnak el kell fogadnia a gondolatot, hogy elesik a háborúban. De az még számára is megrendítő érzés, hogy a háború érdekében tulajdon leányát kell feláldoznia.

Az ÍPHIGENEIA AULISZBAN: erőszakpróba. Olyan próba, amelyen rendre átesik Agamemnón, Meneláosz, Odüsszeusz, Akhilleusz és velük együtt az egész görög tábor. Ha nehezen is, de kiállják a próbát, elfogadják a kényszerű erőszakot, amely tőlük maguktól is elvehet bármit, legféltettebb kincsüket, legszeretettebb gyermeküket is.

Most már indulhatnak a háborúba: nem fognak kímélni senkit és semmit, vagyis jó esélyük van rá, hogy győzzenek.

Ezt az esélyt a tragédia Íphigeneia feláldozásából eredezteti, a *szent erőszakból*. Isteni parancsra történik, ezért egyszerre kényszerű és legitim, félelmetes és üdvös. Csodatevő esemény, ám benne magában is végbemegy a csoda. Történetében a szentség kijátssza és törli az erőszakot. Aki ártatlanul vérét adja honfitársaiért, az feltámad vagy meg sem hal, és felszáll az istenek közé. A Kar boldogan zengi:

*„Mily édes örömmel hallom tőle ezt a hírt:
leányod így hát él az istenek között.”*

(1613–1614.)

Azon a színpadon, ahol Helené születéséről az imént még azt hallhattuk: *„regebeli hír”*, olyan ez a fordulat, mint a nézők szeme előtt megelevenedő rege. Nem biztos, hogy igaz, bár szép, mert vigasztaló és felemelő.

Úgy teszi ez a befejezés meg nem történtté Íphigeneia halálát, hogy közben a nézőtérben mindenki tudja: a gonosz és jóságos istennő határolta jelképes térben minden aszerint történik, ahogyan az emberek gondolkodnak és cselekszenek.

Kántor Péter

MEGMUTATOM A KOSARAMAT

Én mindig ugyanoda megyek,
bár váltogatom a helyeimet.

Mindig megmutatom a kosaramat
a pénztár előtt valakinek.

Valaki mindig számba veszi,
hogy ez a pasas (én) mit visz haza.

A kosaramról ismer engem:
Na ez a kosár, ez biztos maga!